

Identitet i egzil u romanu "Ministarstvo boli"

Dubravke Ugrešić

Pećar, Iva

Undergraduate thesis / Završni rad

2018

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet u Rijeci**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:186:823781>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-01-28**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

**SVEUČILIŠTE U RIJECI
FILOZOFSKI FAKULTET U RIJECI**

Iva Pećar

Identitet i egzil u romanu *Ministarstvo boli* Dubravke Ugrešić

(ZAVRŠNI RAD)

Rijeka, 2017.

SVEUČILIŠTE U RIJECI
FILOZOFSKI FAKULTET U RIJECI
Odsjek za kroatistiku

Iva Pećar
Matični broj: 2423011885

Identitet i egzil u romanu *Ministarstvo boli* Dubravke Ugrešić

ZAVRŠNI RAD

Preddiplomski studij: Hrvatski jezik i književnost

Mentor: izv. prof. dr. sc. Danijela Marot Kiš

Rijeka, 30. kolovoza 2017.

Sadržaj:

1. Uvod	1
2. Književni put Dubravke Ugrešić	2
2.1. Jedna od <i>Vještica</i>	3
3. Identitet	5
3.1. Osobni identitet	6
3.2. Društveni identitet	7
3.3. Kolektivni identitet	8
3.4. Nacionalni identitet i identitet političke zajednice	9
3.4.1. Nacionalni identitet	9
3.4.2. Identitet političke zajednice	10
4. Egzil	11
4.1. Hrvatski književnici u egzilu	12
4.2. Ženske autorice u/o egzilu	13
5. Identitet i egzil u <i>Ministarstvu boli</i>	14
5.1. Identitet(i) egzilanata	15
5.1.1. Jezik	17
5.1.2. Lektira i intertekst	20
6. Zaključak	23
7. Sažetak	25
Ključne riječi:	25
8. Popis literature	26

1. Uvod

Identitet i egzil dvije su velike i važne teme hrvatske ratne i poratne književnosti. Zanimljivo je da su se ovim temama, devedesetih godina dvadesetog stoljeća, na svoj *ženski* način pozabavile mnoge hrvatske autorice te su stvorile snažna i vrijedna djela. Priličan dio književnog opusa Dubravke Ugrešić posvećen je upravo životu u egzilu i posljedicama koje status egzilanta ostavlja na identitet.

Cilj ovog rada jest objasniti pojmove identiteta i egzila te, na primjeru romana *Ministarstvo boli*, utvrditi načine na koje život u egzilu utječe na pojedinca i njegov osobni, kolektivni i nacionalni identitet. Poseban naglasak stavljen je na pitanje jezičnog identiteta kojem autorica posvećuje veliki dio romana.

2. Književni put Dubravke Ugrešić

Dubravka Ugrešić, hrvatska književnica i prevoditeljica, diplomirala je rusistiku i komparativnu književnost na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, gdje je radila u Zavodu za znanost o književnosti do 1993. godine, kada napušta Hrvatsku. Nekoliko godina provela je u Njemačkoj i SAD-u, a od 2001. živi u Amsterdamu.

U književnosti se javila knjigama za djecu, nakon čega piše zbirku kratkih priča *Poza za prozu* u kojoj spaja stvarnost književnosti i fikcionalnost teksta te progovara o detaljima iz svakodnevice. 1981. godine objavila je kratki roman *Štefica Cvek u raljama života*. Ovaj je roman rani primjer postmoderne poetike, u kojem se autorica služi metodologijom šivanja, spaja elemente visoke i trivijalne književnosti te pokušava napisati pravu žensku priču.

Autopoetičkim razmišljanjem i spisateljskim pristupom bavi se u romanu *Forsiranje romana reke*, koji je zanimljiv po tome što je svako poglavlje pisano u drugom žanru (pornografski roman, ljubavni roman, dnevnička proza), a koristi i ludičke postupke književnosti za djecu.

Krizom identiteta i pitanjima nacionalnosti unutar socijalnih, povijesno-političkih i kulturnih okvira, bavi se u esejima koje je objavljivala 90-ih godina u europskim časopisima i novinama te u zbirkama *Američki fikcionar* i *Kultura laži*. Literarni eseji pisani nakon 2000. godine (zbirke *Zabranjeno čitanje*; *Nikog nema doma*; *Napad na minibar*) govore o kulturnoj globalizaciji i postkomunističkim iskustvima.

Pitanjem egzila i sjećanja pozabavila se u romanima *Muzej bezuvjetne predaje* i *Ministarstvo boli*, dok se u romanu *Baba Jaga je snijela jaje* bavi fenomenom starosti i starenja.

Autorica je studije *Nova ruska proza*, a u suradnji s Aleksandrom Flakerom uredila je deset svezaka *Pojmovnika ruske avangarde*. Priredila je antologiju alternativne ruske proze *Pljuska u ruci* te prevela neka djela Daniila Harmsa.

Napisala je i nekoliko filmskih scenarija (*U raljama života*; *To nije moj život, to je samo privremeno*; *Za sreću je potrebno troje*; *Kako preživjeti do prvog*).¹

2.1. Jedna od *Vještica*

Početak devedesetih godina za Dubravku Ugrešić obilježen je izuzetno neugodnim iskustvom, u tjedniku *Globus* izašao je članak pod naslovom *Hrvatske feministice siluju Hrvatsku*, koji je napisao Slaven Letica. Autor članka prvotno se predstavio kao *Globusov investigacijski tim*, te optužio Dubravku Ugrešić, Slavenku Drakulić, Radu Iveković, Jelenu Lovrić i Vesnu Kesić da su kao hrvatske feministice bitno pridonijele prikrivanju istine o seksualnom nasilju kao instrumentu srpske rasističke i imperijalne politike te ih je proglasio *vješticama!* Navedene autorice pisale su o silovanju žena općenito, umjesto o silovanju Hrvatica i Muslimanki od strane Srba.

Članak je u ono vrijeme prouzročio pravi medijski linč koji je trajao mjesecima i bio toliko žestok da su neke od prozvanih spisateljica bile prisiljene napustiti Hrvatsku.²

Slavenka Drakulić, jedna od prozvanih *vještica*, u jednome intervjuu rekla je kako je u to vrijeme otkrivanje izdajica bilo u modi. Mediji su bili marionete vlasti, a u situaciji u kojoj je vladala paranoja na taj su se način lako dobivali politički bodovi. *Uostalom, ljudi koji stoje iza ovog naprosto su takvi da*

¹Usp. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=63017>, sadržaj preuzet 20. kolovoza 2017.

²Usp. <http://www.booksa.hr/dossier/dubravka-ugresic>, sadržaj preuzet 20. kolovoza 2017.

*mijenjaju ideologiju kao košulje, pokazalo se to i kasnije. Ali pisati o bivšim kolegicama i poznanicama, čak prijateljicama, koje su im nacionalnosti bili muževi i djeca, brojiti im krvna zrnca i pripisivati neprijateljske i izdajničke namjere u teškim vremenima kada su takve riječi mogle izazvati konkretne posljedice, bilo je ipak vrlo neodgovorno.*³

Zanimljivo je da je Dubravka Ugrešić 2003. godine odbila primiti nagradu *Katarina Frankopan* za zbirku eseja *Zabranjeno čitanje* jer je jedan od članova žirija bio Slaven Letica. Na pitanje o tome nije li perverzno da joj Letica, deset godina nakon napada, uručuje nagradu, odgovara:⁴ *Letičin čin treba čitati u kontekstu općeg nedostatka ozbiljne artikulacije hrvatske kulturne i političke scene, drugim riječima izostaje napor da se ustanovi što se sve zapravo dogodilo i što se nije dogodilo. Nedostaje promišljanje svega, ali isti taj izostanak karakterizira mnoge sredine, poput Srbije ili Bosne. Uglavnom se radi o malim sredinama, promiskuitetnima, gdje se ljudi drže zajedno i ne vole zamjerati jedni drugima. Zato nema ni prave kritike, a umjesto novinske polemike imamo novinske makljaže.*⁵

Dubravka Ugrešić 1993. godine emigrirala je u Amsterdam, gdje je nastavila aktivno pisati te povremeno predavati, uglavnom na sveučilištima u Americi. Jedan semestar predavala je u Los Angelesu na sveučilištu UCLA, na sveučilištu North Carolina, zatim na Harvardu, a dva semestra predavala je i na sveučilištu u Amsterdamu.⁶

³<https://www.tportal.hr/kultura/clanak/slavenka-drakulic-o-clanku-koji-je-vjesticama-promijenio-zivot-20140326>, sadržaj preuzet 20. kolovoza 2017.

⁴Usp. <http://arhiva.nacional.hr/clanak/13799/dubravka-ugresic-knjizevna-zvijezda-u-amsterdamskom-egzilu>, sadržaj preuzet 20. kolovoza 2017.

⁵ Isto, sadržaj preuzet 20. kolovoza 2017.

⁶ Usp. Isto, sadržaj preuzet 20. kolovoza 2017.

3. Identitet

Riječ identitet često se upotrebljava i na prvi pogled se čini kako se njezino značenje podrazumijeva samo po sebi. Problem nastaje tek kada se postave pitanja – tko sam ja? tko smo mi? Na ova pitanja o osobnom (individualnom) i društvenom (kolektivnom) identitetu nemoguće je dati jednoznačan odgovor, prvenstveno zbog toga što nitko nema samo jedan identitet. Svaki pojedinac participira u različitim tipovima identiteta koji su mu nametnuti različitim životnim ulogama.

Postojanje individualnog i kolektivnog identiteta vidljivo je već iz same definicije. Vladimir Anić identitet definira prvenstveno kao odnos u kojem je nešto jednako sebi, potpuno isto, iz čega možemo zaključiti da se radi o individualnom identitetu, jer je svaki čovjek identičan isključivo samome sebi. To dokazuje i sljedeća natuknica u kojoj Anić kaže da se identitetom smatraju sve one činjenice koje pojedinca razlikuju od drugih pojedinaca. Posljednja natuknica zapravo je definicija kolektivnog identiteta jer govori o osjećaju pripadnosti određenoj grupi, točnije o prihvatanju i isticanju iste.⁷

Identitet ne možemo svesti samo na jedno područje života, on obuhvaća dijelove koji su naslijeđeni i dijelove koje sami bismo, tako razlikujemo, na primjer nacionalni, jezični, politički, kulturni, etnički, seksualni, profesionalni, religijski identitet.⁸ Postoje i višestruki identiteti, što znači da pojedinac istodobno pripada različitim skupinama, poput jezičnih (dvojezičnost), profesionalnih (osoba s dva ili više zanimanja), regionalnih (Riječanin, Hrvat, Europljanin), a neki su identiteti isključivi i nepromjenjivi (rod, nacionalnost).

⁷ Usp. Anić, Vladimir; *Rječnik hrvatskoga jezika*, Novi liber, Zagreb, 2007, str. 140

⁸ Usp. Letica, Slaven; *Tko smo, što smo i kakvi smo zapravo mi Hrvati*; u *Hrvatski identitet: Zbornik*, Matica hrvatska, Zagreb, 2011, str. 26

3.1. Osobni identitet

Za vrijeme odrastanja ljudi su izloženi mnogim utjecajima kojih često nisu svjesni. Na stvaranje osobnog identiteta utječe sve što čovjek vidi, čuje, osjeti ili doživi na svom životnom putu. Svi ti događaji i odnosi, vjerovanja i vrijednosti, pomažu pri samorazumijevanju i stvaranju slike o sebi i svijetu koji nas okružuje. Tako oblikovani osobni identitet nije stalan i pasivan, stalna izloženost promjenama, novim spoznajama i saznanjima čini ga promjenjivom kategorijom.⁹

Kada promišljamo o osobnom identitetu nameće se razmišljanje o mogućnosti izbora. Većina ljudi tvrdi kako sami odlučuju o tome tko su, ali ako i zanemarimo predrasude i stereotipe koje nam je nametnulo društvo, ako odbacimo sve one utjecaje koji su snažno djelovali na nas, iako ih nismo svjesni. Imamo li i dalje mogućnost izbora kada je u pitanju osobni identitet? Svaki pojedinac odlučuje koji dio sebe će prikazati u određenoj situaciji, ali na neke se stvari ne može utjecati. Svatko je bar jednom u životu rekao: *To je bilo jače od mene*. Dakle, možemo zaključiti da je izbor ograničen.

Sigmund Freud je na vlastitom primjeru objasnio problem mogućnosti i ograničenosti izbora tijekom oblikovanja identiteta. Nije se doživljavao Židovom sve do trenutka kad je pogledao duboko u sebe i otkrio da je u svojoj srži Židov. Dvije stvari utisnute su u njega židovskim odgojem, to su *sloboda od mnogih predrasuda koje ograničavaju druge u služenju svojim intelektom, te spremnost na neslaganje s većinom*.¹⁰ Dodaje kako ova svojstva posjeduju i ne-Židovi, ali je u njegovom slučaju za njihovo usvajanje zaslužan odgoj.¹¹

⁹ Usp. Parekh, Bhikhu; *Nova politika identiteta*, Politička kultura; nakladno-istraživački zavod, Zagreb, 2008, str. 15-16

¹⁰ Isto. str. 17

¹¹ Usp. Isto. str. 17

Već je ranije rečeno kako osobni identitet nije nepromjenjiv, ali postoje situacije u kojima pojedinac sebe želi toliko promijeniti, *ići protiv sebe*, da si nameće tešku zadaću i istovremeno se opterećuje neodrživim identitetom. Ovakvi pokušaji često završavaju frustracijama.

3.2. Društveni identitet

Pod pojmom društvenog identiteta Parekh podrazumijeva društvene kategorije kojima pojedinac pripada te ga one definiraju i identificiraju kao određenu vrstu osobe. Tvrdi da žene, u većini društava, imaju uži izbor identiteta od muškaraca. Svima je poznato kako se od djevojčica očekuje da usvoje određenu vrstu *prikladnog* ponašanja; od muškaraca ih razlikuju naglašenije promjene pri ulasku u adolescenciju; u mnogim društvima od žene se očekuje da prati *nepisana pravila*, to jest nakon završetka škole/fakulteta slijedi udaja, preuzimanje suprugovog prezimena i rađanje djece; kad je u pitanju posao, žene se često smatraju neprikladnima za određene pozicije ili su na istom radnom mjestu slabije plaćene od muškaraca, ali to već ulazi u neke druge društvene probleme.

Autor, kao jedan od primjera društvenog identiteta, navodi primjer žene odvjetnice koja je cijeli svoj život podredila stvaranju karijere. Ona sebe prvenstveno vidi kao odvjetnicu, a tek onda kao ženu, što znači da je odvjetništvo njezin identitet, a to što je žena u ovome kontekstu nije važno. Ova se situacija lako može okrenuti ako žena odluči pronaći partnera i osnovati obitelj. Tada bi svoj spolni identitet stavila u prvi plan, dok bi profesionalni identitet prešao u sjenu.¹²

¹² Usp. Isto. str. 19-22

Svaki pojedinac tijekom života stupa u različite vrste odnosa, preuzima različite uloge, postaje pripadnikom različitih organizacija i zajednica. Na taj način identificira samoga sebe, ali ga i drugi promatraju i identificiraju kroz prizmu te pripadnosti. Društvene kategorije i identifikacije su neograničene jer se zasnivaju na svim ljudskim osobinama, značajkama, odnosima i vjerovanjima te njihovim mnogobrojnim kombinacijama. Iz navedenog se može zaključiti da je društveni identitet komplicirana kategorija, iako se na prvi pogled možda takvom ne čini.

3.3. Kolektivni identitet

Svako se društvo razlikuje prema većinskom skupu vjerovanja i običaja, točnije, svako društvo neke oblike življenja, odnosa i skupina smatra poželjnima, dok one druge želi potisnuti ili sankcionirati. Na taj način dominantna kultura omalovažava, tlači i ponižava *manje vrijedne* pripadnike društva. Gledano u europskim okvirima, potlačene skupine su najčešće žene, homoseksualci te pripadnici drugih rasa.

Postoje dva pristupa politici kolektivnog identiteta. Negativistički pristup poziva na oslobođenje od vladavine onih koji žele određivati identitet manjinske skupine, dok pozitivistički pristup poziva na javno iskazivanje ponosa na vlastiti identitet.¹³ Prvi pristup podrazumijeva prosvjede i borbu za oslobođenjem, dok su za drugi pristup karakteristične povorke ponosa kojima se želi odbaciti osjećaj srama i manje vrijednosti. Oba pristupa imaju jednak cilj, žele pružiti otpor tlačiteljima, pokazati grupnu solidarnost i stvoriti pritisak koji će potaknuti promjene.

¹³ Usp. Isto. str. 31-32

Parekh smatra kako kolektivni identitet krije i zamku, on pripada svima koji sudjeluju u njemu, ali svaki pojedinac unutar skupine ima i vlastiti identitet koji se ne mora slagati s drugima. Tada dolazi do paradoksa identiteta, protest protiv tiranije prerasta u novu tiraniju.¹⁴

3.4. Nacionalni identitet i identitet političke zajednice

Parekh pojam nacionalnog identiteta dijeli na dva srodna, ali ipak različita smisla. Kao prvo, nacionalni identitet podrazumijeva pripadnost političkoj zajednici koja je drugačija od drugih oblika zajednica. Drugim riječima, biti Hrvatom znači nositi nacionalni identitet. Kao drugo, označava identitet političke zajednice, to jest opisuje ono što Hrvatsku čini zajednicom kakva je, a ne nekom drugom.¹⁵

3.4.1. Nacionalni identitet

Nacionalni identitet važan je dio individualnog identiteta. Svaki čovjek vezan je uz svoje korijene, povijest i uspomene. Članovi političke zajednice međusobno su čvrsto povezani, identificiraju se i bivaju identificirani kao njeni članovi. Svaka država ima svoje simbole, rituale i ceremonije, a sudjelovanje u njima nacionalnom identitetu državljana daje posebnu emotivnu dimenziju, što je najbolje vidljivo na sportskim natjecanjima. Često se samopoštovanje ne može odijeliti od poštivanja vlastite zemlje pa se ponižavanje zemlje doživljava kao vlastito poniženje. Naravno, svi članovi zajednice ne poistovjećuju se na jednak način niti jednakim intenzitetom. Postoje oni kojima se ne sviđa način na koji ih

¹⁴ Usp. Isto. str. 34

¹⁵ Usp. Isto. str. 51

je zajednica oblikovala pa na sve načine pokušavaju odbaciti njezine vrijednosti, dok s druge strane postoje i tvrdi, gorljivi domoljubi kod kojih je nacionalni identitet dominantniji od svih ostalih identiteta.¹⁶

3.4.2. Identitet političke zajednice

Članovi političke zajednice naraštajima žive zajedno, teritorijalno su grupirani, komuniciraju jedni s drugima, dijele iste probleme i ista sjećanja koja tvore kolektivno sjećanje. Identitet političke zajednice tvore značajke, kao na primjer teritorij, tradicija i jezik. Nacionalni identitet svoj najjasniji izraz pronalazi u državnom ustavu kojim zajednica sebi i svijetu iskazuje što je i koje su njezine težnje.¹⁷

Nacionalni identitet često se poistovjećuje s različitošću, stoga postoji stalna potreba da se ostane različit kako se ne bi izgubio vlastiti identitet. S ovim problemom često se susrećemo i na našim prostorima. Čini se da je najveća kazna Hrvata zamijeniti za Srbina i obrnuto. Stranci često ne razumiju zašto se ljudi na ovim prostorima toliko vrijeđaju kad dođe do ovakve zabune, njima se naši jezici čine jednakima, teritorijalno smo bliski, povijesti su nam isprepletene. Zanimljivo je kako ovakve *zabune* vrijeđaju mnoge kada su unutar granica svoje države, ali kada se sretnu na tuđem teritoriju svi su odjednom *svoji*, tada se brišu granice i ne postojimo *mi* i *oni*.

¹⁶ Usp. Isto. str. 52

¹⁷ Usp. Isto. str. 55-56

4. Egzil

Prema Anićeovom rječniku, egzil je čin slanja neke osobe u progonstvo, odnosno prisilni boravak izvan nekog mjesta, najčešće izvan domovine.¹⁸ Egzilom se također naziva i dobrovoljan odlazak iz domovine iz političkih, moralnih ili vjerskih razloga.

Mijatović egzil definira na sljedeći način: *Egzil je dakle fetišizam rodne grude i krajnji izraz nemogućnosti da se zamisli i ostvari ljudska zajednica s onu stranu države.*¹⁹

Edward Said smatra da je egzil zanimljiv za promišljanje, ali istovremeno je grozan za življenje. Razlog tomu je što se tuga koju uzrokuje egzil nikada ne može u potpunosti prevladati. Pojedinaac koji je otrgnut od svojih korijena, svojega doma, domovine i od svoje prošlosti, uvijek osjeća potrebu za ponovnom izgradnjom uništenoga života:²⁰ *Egzil je život izvan uobičajenog reda. Nomadski, bez središta, u kontrapunktu; no čim se čovjek navikne na njega, njegov nemir ponovo eksplodira.*²¹

Nadalje navodi razliku između prognanika i izbjeglice te zaključuje da prognanik na one koji nisu prognani uvijek gleda s određenim ogorčenjem. *Oni* pripadaju svojoj okolini, dok je prognanik uvijek izmješten, odnosno ne pripada nikamo, on je zapravo neka vrsta beskućnika čiji život nalikuje fikciji. Podjela na *ja/mi* i *oni* ukazuje na različitost i nepripadanje.²²

¹⁸ Usp. Anić, Vladimir; *Rječnik hrvatskoga jezika*, Novi liber, Zagreb, 2007, str. 90

¹⁹ <http://www.dubravkaugresic.com/writings/wp-content/uploads/2013/06/Ministarstvo.-rec.-mijatovic.pdf>, sadržaj preuzet 22. kolovoza 2017.

²⁰ Usp. <http://www.zarez.hr/clanci/razmisljanja-o-egzilu>, sadržaj preuzet 22. kolovoza 2017.

²¹ Isto, sadržaj preuzet 22. kolovoza 2017.

²² Usp. Isto, sadržaj preuzet 22. kolovoza 2017.

4.1. Hrvatski književnici u egzilu

Osvrnemo li se na tekstove napisane nakon raspada Jugoslavije, uočit ćemo veliku skupinu njih koji se često spominju u kontekstu književnosti emigracije i egzila, iz čega, prema Primorcu, proizlazi zaključak da poseban segment književnosti o ratu čine mnogobrojni pisci egzilanti, koji su iz Hrvatske otišli u strane zemlje, ili su u Hrvatsku došli iz drugih zemalja: Dubravka Ugrešić, Slavenka Drakulić, Predrag Matvejević. Slobodan Šnajder, Mirko Kovač, Daša Drndić, Ivan Lovrenović, Dragan Pavelić, Miljenko Jergović, Irfan Horozović, Igor Štiks, Nebojša Lujanović i drugi. Njima se mogu pridružiti i spisateljice koje su Hrvatsku napustile davno prije rata, ali su iz svojih sredina uspješno pišu o egzilu, Irena Vrkljan i Miranda Blažević.

Primorac dalje govori kako su prethodno navedeni pisci proživjeli traumatičnost egzila, kao svoju osobnu dramu, te na osnovu vlastitog iskustva napisali brojne potresne priče, romane, eseje i memoare, među kojima navodi i romane Dubravke Ugrešić *Muzej bezuvjetne predaje* (2002) i *Ministarstvo boli* (2004). Smatra da su pisci egzilanti često vrlo kritički progovarali o prijepornim mjestima hrvatskoga društva, provocirali bez dlake na jeziku te nisu dopustili da se zločin prepusti zaboravu.²³

Primorac, kako bi prikazao egzilantsku situaciju pisca, citira dio teksta iz knjige Dubravke Ugrešić *Zabranjeno čitanje*: (...) *Možda baš zbog tog unutrašnjeg napora egzilantske tekstove često karakterizira osobita vrsta 'hladnoće', koja se može grubo usporediti s posttraumatskom distanciranošću od vlastite traume.*

²³ Usp. Primorac, Strahimir; *Linija razdvajanja: Hrvatska proza o ratu i njegovim posljedicama 1990-2010*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2012, str. 17-19

*Egzilantski tekstovi znaju biti i 'nervozni', fragmentarni, eksplicitno ili implicitno polemični, ironični, autoironični, melankolični, subverzivni i nostalgični.*²⁴

Na kraju svoje knjige Vinko Grubišić kaže kako će egzila uvijek biti jer će uvijek biti pojedinaca koji će prije izabrati egzil nego od bilo koga propisanu slobodu, jednako tako uvijek će biti i progona.²⁵

4.2. Ženske autorice u/o egzilu

Jambrešić Kirin ističe kako hrvatska kultura obiluje temama odlaska, progonstva i napuštanja domovine te postoje mnogi hrvatski pisci koji su pisali o egzilu, pripadanju, izopćenosti i odlasku iz domovine. Pritom se koncentrira na ženske autorice romana, o prisilnom i dobrovoljnom, o vanjskom i unutrašnjem egzilu, koje su svoja djela stvarale krajem prošlog stoljeća. Zaključuje kako su autorice, među kojima je i Dubravka Ugrešić, zadobile veliku pozornost internacionalne akademske i kulturne javnosti zato što su uvjerljivije, živopisnije i iskrenije od većine dotad napisanih socioloških i politoloških studija pomogle u razumijevanju događaja koji su obilježili hrvatsko društvo devedesetih godina dvadesetog stoljeća. Kao odlike njihove proze navodi žanrovsku hibridnost, esejizam, autobiografski ispovjedni ton, političke komentare i brojne citate iz raznih književnih djela.²⁶

Sablić Tomić piše kako je ženska proza devedesetih godina specifična te se može uočiti nekoliko perspektiva iz kojih su autorice pripovijedale o ratnoj zbilji. Dominantna naracija ove proze jest ona u prvom licu, naime radi se o

²⁴ Isto. str. 18-19

²⁵ Usp. Grubišić, Vinko; *Hrvatska književnost u egzilu*, Knjižnica Hrvatske revije, Barcelona – München, 1991, str. 284

²⁶ Usp. Jambrešić Kirin, Renata; *Egzil i hrvatska ženska autobiografska književnost 90-ih*, Reč no. 61/7, ožujak 2001, str. 181-183

tekstovima pisanima najčešće iz perspektive i pozicije svjedokinja, koje govore o ratnoj/poratnoj svakodnevnici, egzistencijalnim problemima i slično. Dakle, proza koja tematizira žensko iskustvo rata dokumentaristička je i često autobiografska. Kao reprezentativni primjer hrvatske ženske književnosti pisane iz pozicije subjekta u egzilu, autorica navodi roman *Ministarstvo boli* Dubravke Ugrešić.²⁷

5. Identitet i egzil u *Ministarstvu boli*

Temom egzila Dubravka Ugrešić bavila se i u svojim ranijim djelima *Američki fikcionar*, *Muzej bezuvjetne predaje* i *Zaboravljeno čitanje*. U romanu *Ministarstvo boli* autorica se bavi propitivanjem raspršenosti identiteta subjekta u egzilu.

Ranije je spomenuto kako je autorica devedesetih godina otišla u Nizozemsku jer, u ratno i nemirno vrijeme, nije mogla pronaći zajednički jezik s nacionalistima koji su napali nju i njezine kolegice. Također je iz njezine biografije poznato kako je diplomirala rusistiku i komparativnu književnost. Glavna protagonistica *Ministarstva boli*, Tanja Lucić, odlazi u dobrovoljni egzil u Nizozemsku gdje dobiva posao na amsterdamskoj slavistici. Na prvi pogled čini se da se radi o autobiografskom romanu koji će prijeći u patetičnu isповijest. Srećom, daljnja analiza pokazat će da je to daleko od istine. Sama autorica više je puta u svojim intervjuima napomenula kako njezina proza nije autobiografska. To potvrđuje i Zlatar, koja kaže da *Ugrešićka autobiografskom diskursu zamjera neizbježni narcizam*²⁸, protiv kojeg se bori paradijom, humorom i ironijom, a ovaj spoj vodi do (auto)ironije. Autorica je također u

²⁷ Usp. Sablić Tomić, Helena; *Gola u snu: O ženskom književnom identitetu*, Znanje, Zagreb, 2004, str. 31-32

²⁸ Zlatar, Andrea; *Tekst, tijelo, trauma; ogledi o suvremenoj ženskoj književnosti*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2004, str. 122

mnogobrojnim intervjuima napomenula da je čitanje ovoga romana u autobiografskome ključu pogrešno: *To zaista jest moj pokušaj da opišem posttraumatsko stanje, da opišem nekakve mehanizme egzila kroz jednu prihvatljivu priču, ovu edukativnu, između učiteljice i njezinih đaka. Sve je zapravo polovično, i sve je zapravo otvoreno u tom romanu, niti je pristanak na život u inozemstvu, u egzilu, pravi pristanak, niti je to prava integracija, niti je to pravo pomirenje, iako ona govori o tome, niti je to pravi zaborav, niti je to više pravo sjećanje.*²⁹ Na samome početku romana stoji napomena autorice u kojoj ističe kako ovaj roman nije autobiografski: *U romanu koji stoji pred čitaocima sve je izmišljeno: pripovjedačica, njezina priča, situacije i likovi.*³⁰

5.1. Identitet(i) egzilanata

Većina studenata profesorice Lucić dolazi na predavanja zato što studiranjem mogu produžiti boravak u Nizozemskoj iako nemaju izbjegličku vizu. *Servokroatisch* bio je logičan i najjednostavniji izbor. Uz studij je većina studenata i radila, neki od njih radili su u *Ministry of pain*. *Ministarstvo* je zapravo radionica u kojoj se šiva odjeća za sadomazohiste i fetišiste. Dakle, već i naslov romana krije poruku koju je možda najbolje pojasnila Korljan: *prepuni boli proizvode bol kako bi nastavili živjeti u svojoj boli.*³¹

Sve studente, polaznike seminara jugoslavistike kod profesorice Lucić, osim Johanneke, veže ista sudbina. Svi su došli s područja bivše Jugoslavije u Nizozemsku kao egzilanti. Dakle, oni su Drugi, drugačiji, odijeljeni od domovine i od svoje zajednice. Njihova nekadašnja država se raspala, ne postoji,

²⁹ <http://arhiv.slobodnadalmacija.hr/20050903/forum01.asp>, sadržaj preuzet 25. kolovoza 2017.

³⁰ Ugrešić, Dubravka; *Ministarstvo boli*, 90 stupnjeva, Zagreb, 2004, str. 4

³¹ Korljan, Josipa; *Izricanje neizrecivog: upisivanje traume u roman *Ministarstvo boli* Dubravke Ugrešić*, *Mogućnosti*.1 (2010), 3, str. 132

a oni ne pripadaju nigdje: *One bivše Jugoslavije, zemlje u kojoj su se rodili i iz koje su došli, nije više bilo.*³² Sa sobom su donijeli ratne traume, a sada ih čeka novi izazov, pokušati zadržati vlastiti identitet u novoj zajednici, zajednici kojoj ne pripadaju: *Nismo više bili sigurni ni tko smo, ni što smo, niti što bismo htjeli biti. (...) Ovdje, u Holandiji, osjećali su se obilježenima: kao „stranci“, „izbjeglice“, ili „politički azilanti“, kao „Balkanci“, „primitivci“, kao „djeca postkomunizma“.* Zemlja iz koje smo došli bila je naša zajednička trauma.³³

Kako još nisu riješili problem kolektivnog i nacionalnog identiteta, nisu znali gdje pripadaju: *Bila nam je oduzeta zemlja u kojoj smo se rodili i pravo na normalan život. Bio nam je oduzet jezik. (...) S nestankom zemlje i pamćenje na život u njoj moralo je biti izbrisano. (...) U novim državama trebali su živjeti „zombiji“, ljudi bez sjećanja.*³⁴

Profesorica je problem kolektivnog identiteta bivšeg jugoslavenskog prostora pokušala riješiti tako što je studentima predložila da u imaginarnu torbu: *Plastična torba s crvenim, plavim i belim prugama je nomad, izbeglica, beskućnik, majstor preživljavanja; ona prolazi granice bez pasoša i vozi se najjeftinijim prevoznim sredstvima bez putne karte*³⁵, skupljaju jugonostalgijačke mentalne eksponate. Torba je, prema Zlatar, tako postala metafora za prikupljanje sjećanja, a u njoj su se našli dijelovi jugoslavenske mitologije i prošlosti.³⁶

Pletikosa upozorava da je Jugoslavija koju su studenti u svojim razgovorima stvorili nije realan prostor, ona predstavlja narativ ispunjen uspomenu koje

³² Ugrešić, Dubravka; *Ministarstvo boli*, 90 stupnjeva, Zagreb, 2004, str . 19

³³ Isto. 62

³⁴ Isto. 61

³⁵ Isto. 58

³⁶ Usp. Zlatar, Andrea; *Tekst, tijelo, trauma; ogledi o suvremenoj ženskoj književnosti*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2004, str. 136

sežu u razdoblje prije nastanka njihovih trauma,³⁷ a to potvrđuje i glavna protagonistica romana kada kaže da su zajednički pokušali oživjeti život kojeg više nema i to tako što su se vraćali u djetinjstvo koje za njih predstavlja sigurnost i život bez boli.

Kako je kod polaznika seminara osjećaj nepripadanja domovini, ali jednako tako i egzilantskoj zajednici bio izuzetno snažan: *Nismo željeli pripadati ni onima dolje našima, niti ovima ovdje našima. Čas smo se poistovjećivali s tim mutnim kolektivnim identitetom, čas smo ga s gnušanjem odbacivali*³⁸ na ovaj su način stvorili svoju novu zajednicu unutar koje su se, bar prividno, osjećali cjelovito.

Ugrešić je na više mjesta u romanu uspješno prikazala bol koju u sebi nose svi traumatizirani likovi u njezinoj priči. O rasutosti identiteta egzilanata i problemima koje doživljavaju, u bezizlaznoj situaciji u kojoj se nalaze, najbolje svjedoči studentica Meliha: *Ponekad mi se čini da ću poludjeti... Hodam tako, skupljam samu sebe, svoje vlastite komade... Eno mi glave, a eno mi i ruke, baš fino, a eno i moje lude glave. Pravo se razveselim što sam našla neki komad... Slijepim komade, držim se tako jedno vrijeme, mislim da je u redu, a onda opet puknem... I opet ispočetka, slažem samu sebe kô puzzle, sve dok me nešto opet ne rasturi...*³⁹

5.1.1. Jezik

Jezik je jedan od glavnih medija kroz koje se ostvaruje uspostava identiteta. Materinski jezik dio je svakog pojedinaca, od njegova rođenja pa sve do smrti,

³⁷ Pletikosa, Anja; *Balkanizam kao kolonijalizam: Ministarstvo boli Dubravke Ugrešić kao Deca ponoći Salmana Rushdija*, Jat. 1, br. 1 (2013), str. 167-168

³⁸ Ugrešić, Dubravka; *Ministarstvo boli*, 90 stupnjeva, Zagreb, 2004, str. 27

³⁹ Isto, str. 211-212

uz pomoć njega ostajemo vezani za svoju zajednicu čak i kada se nađemo u tuđini.

Problematika jezičnog identiteta u *Ministarstvu boli* postavljena je na zanimljiv način. Jezik je prikazan iz različitih perspektiva, ali uvijek kao zajednička trauma: *Selima je iritirala Bobanova ekavica; Nevenin govor karakterizirala je neka vrsta jezične shizofrenije. Zamuckivala je, miješala govore, brkala akcente. Čas bi govorila nekim južnosrpskim govorom, zatim nekom imitacijom zagrebačke kajkavštine, onda bi otezala kao Bosanci, a onda bezrazložno podizala tonove na krivim mjestima, kao autistična djeca; Igor je tečno govorio holandski. Holandski je za njega značio slobodu, materinski je doživljavao kao stegu; Mladi ljudi stali su se spontano sklanjati u lokalne govore, koje su prije prezirali; moj vlastiti govor postao je suh i bezbojan.*⁴⁰

Država iz koje su studenti došli više ne postoji, razdijelila se na više manjih država, a isto se događa i s jezikom. Do jučer nisu niti razmišljali o jeziku, danas je on jedna od glavnih tema. Primarna funkcija jezika postala je politička, njime se u ratna vremena manipuliralo, njime se dokazivala pripadnost naciji i ljubav prema domovini, što je ponekad vodilo u ekstreme. Preko noći su se smišljale nove riječi, druge su se pak smatrale nepoželjnima, ljudi su postali zbunjeni i frustrirani novogovorom: *Znali su bježati i u svoj, izmišljeni jezik, jezik školske generacije ili klape. Taj izmišljeni jezik bio služio je kao trenutačna obrana od službenog novogovora, koji je došao s ratom, prodirao odasvud i zagađivao sve; Povremeno sam se znala osjećati kao polaznica tečaja hrvatskoga jezika za strance. Ponekad bih izgovorivši kakvu frazu ostala osupnuta njezinim suhim, hladnim zvukom. Kao da sam riječi propuštala kroz usta napunjena injem...*⁴¹

⁴⁰ Isto. str. 47-49

⁴¹ Isto. str. 48

Problem jezika u romanu najbolje i naj slikovitije prikazuje Boban: *Samuraji ne govore, samo napinju lica i kolutaju očima. Uvek sam se bojao da će se od tih reči koje nisu u stanju da izgovore raspući. E, mi smo kô ti samuraji! Zacrvenimo se, iskoče nam oči i vene na slepoočnicama. I onda umesto reči vadimo mač!*⁴²

Pletikosa ističe kako je studentima materinski jezik služio isključivo za intimnu ispovijest, inače su često komunicirali na engleskom jeziku.⁴³ Na ovaj su način bježali od vlastitog identiteta i vlastitog jezika koji ih je podsjećao na rat i traumu: *Materinski jezik često doživljavam kao tuđi. (...) Materinski jezik doživljavam kao napor invalida pogođenog jezičnim teškoćama, (...) Razgovori među mojim zemljacima čine mi se dugima, iscrpljujućima i ni o čemu. Umjesto da govore, oni kao da se tapšu riječima, kao da se međusobno obljepljuju utješnom zvučnom slinom;*⁴⁴ *Tražila sam da ispišu svoje kratke biografije, i to na engleskom. (...) Pribojavala sam se da bi na našem jeziku lako mogli skrenuti u ispovijest...*⁴⁵

Tanja Lucić u cijelom romanu vodi bitku s jezikom. Ne može se pomiriti s novonastalom promjenom niti sa svojom sudbinom. Jezik, koji je do nedavno bio dio nje, dio njenog identiteta, sada više ne postoji kao takav. Zapravo postoji, ali ga ona zbog vlastite traume i osjećaja nemoći više ne doživljava svojim: (...) *s raspadnutom zemljom, s materinskim jezikom razdvojenim na tri materinska jezika, poput zmijolikog čudovišta s jezikom koji se račva. Sjedila sam s nekim bezimenim osjećajem krivice, kojoj sam bila zaboravila razlog, s nekim bezimenim osjećajem boli, kojoj sam bila zaboravila izvor...*⁴⁶ (...) *svoj materinski jezik (...) doživljavam kao mucanje, psovku, kletvu, tepanje ili suhu,*

⁴² Isto. str. 49

⁴³ Usp. Pletikosa, Anja; *Balkanizam kao kolonijalizam: Ministarstvo boli Dubravke Ugrešić kao Deca ponoći Salmana Rushdija*, *Jat.* 1, br. 1 (2013), str. 167

⁴⁴ Ugrešić, Dubravka; *Ministarstvo boli*, 90 stupnjeva, Zagreb, 2004, str. 10

⁴⁵ Isto. str. 29

⁴⁶ Isto. str. 271

*bezbojnu frazu ispražnjenu od smisla. I zato mi se ponekad čini da ovdje – gdje sam okružena holandskim jezikom, a sporazumijevam se na engleskom – učim svoj materinski jezik iz početka. Ne ide lako, gutam riječi, izbacujem iz sebe poluglasove.*⁴⁷

Na samome kraju romana Tanja govori o tome kako je počela učiti nizozemski jezik. Sve do tada odbijala je u potpunosti prihvatiti novu zajednicu, naučiti jezik i prilagoditi se tuđim vrijednostima i normama, iz čega se može izvesti zaključak kako je naposljetku ipak krenula u pravom smjeru te uspješno počela graditi svoj novi identitet bez obzira na traumu koja je i dalje dio nje. Nakon ove transformacije materinski jezik se iz njezine emigrantske perspektive pretvara u krik i psovku. Roman završava Tanjinim izgovaranjem više od stotinu kletvi svih naroda s područja bivše Jugoslavije. Ovaj ritual njezina je terapija, njezin način da iz sebe izbací nakupljeni bijes, ljutnju i tugu: (...) *izgovaram to što znam. Rojevima riječi rastjerujem zle duhove. (...) A kada se moje glasnice istroše, kada mi od vjetra odrveni čelo, smirena napuštam plažu. Iza mene ne ostaje nikakav trag.*⁴⁸

5.1.2. Lektira i intertekst

Na problem jezika i identiteta nadovezuje se lektira koju studenti čitaju u drugom semestru. U jednom intervjuu Ugrešić kaže kako je iskustvo zapravo naš identitet, a u iskustvo ulazi i ono čitalačko.⁴⁹ Stoga ne čudi što studenti čitaju djela, književnika s područja bivše Jugoslavije (Gjalski, Novak, Nehajev, Krleža, Danojlić, Mihajlović), koja govore o frustracijama i rasapima subjekata koji putuju. Dominantne teme u ovim romanima su teme odlaska i povratka.

⁴⁷ Isto. str. 283

⁴⁸ Isto. str. 292

⁴⁹ Usp. <http://arhiv.slobodnadalmacija.hr/20050903/forum01.asp>, sadržaj preuzet 29. kolovoza 2017.

Profesorica bira ovakvu literaturu kako bi studenti u njoj pronašli neku točku identifikacije te napokon progovorili o vlastitim mislima vezanima uz povratak.

Većina poglavlja u romanu započinje nekim poznatim citatom koje je, zbog njihove brojnosti, besmisleno izdvajati. Autorica također kroz razmišljanja glavne protagonistice provlači poznate stihove pjesnika s područja bivše države. U nastavku će biti riječi o dva djela koja u romanu spominje Igor – pripovijetka *Branka* i bajka *Kako je Potjeh tražio istinu*.

Igor uspoređuje Tanju sa Šenoinom *Brankom*, učiteljicom koja je iz Zagreba došla u Jalševo podučavati seosku djecu. Razlika je u tome što se Branka držala svojih ideala do samoga kraja te je uspjela u svojoj namjeri. Tanja je započela igru sjećanja sa svojim studentima kako bi im pomogla, zapravo je pomagala samo sebi. Studentima je trebala razumna osoba koja će stvari staviti na svoje mjesto, a ona je stala na pola, predala se: *Istina, u početku ste nešto malo skužili, to da smo svi mi bolesni, to da ste i vi bolesni, a onda ste se prepali. I odlučili spasiti samu sebe.*⁵⁰

Drugo djelo, o kojem Igor piše esej na temu povratka, jest bajka Ivane Brlić Mažuranić *Kako je Potjeh tražio istinu*. U eseju tvrdi da bajka predstavlja odklon od žanra jer završava Potjehovom smrću. Time zapravo govori o egzilu. Potjeh je trebao ostati uz svoga djeda, a egzilant je trebao ostati u svojoj domovini: *Svarožić se objavljuje Potjehu još jednom, i ponavlja mu istu stvar, da ide doma. A kada mu se konačno vrati pamćenje, Potjeh pogiba. „Brže da se umijem i da poletim do miloga starca svoga“, kaže, naginje se nad bunar i utaplja se. Just like that! (...) Potjeh provodi dane u šumi u totalnom amnestičkom tupilu, u*

⁵⁰ Ugrešić, Dubravka; *Ministarstvo boli*, 90 stupnjeva, Zagreb, 2004, str. 242

*zaboravu. Povratak kući je vraćanje pamćenja, ali i smrt.*⁵¹ Prema Igorovu tumačenju povratak u domovinu predstavlja smrt, a ostanak u egzilu poraz.

⁵¹ Isto. str. 215

6. Zaključak

Zbog odlaska u egzil 1993. godine Dubravka Ugrešić bila je na rubu ispadanja iz hrvatske književne povijesti. Srećom, nakon 2000. godine i stišavanja ratne traume njezina se djela u Hrvatskoj opet čitaju prvenstveno zbog svoje vrijednosti i bez ideološke osude.

Ako nacionalizam definiramo kao osjećaj pripadnosti i zajedništva koji se temelji na zajedničkom jeziku, kulturi, tradiciji, povijesti i teritoriju, egzil možemo promatrati kao posve suprotnu pojavu.

Roman *Ministarstvo boli* govori o pojedincima koji su izgubili vlastitu domovinu, a samim time i dio sebe. Svi oni razlikuju se ideološki, kulturološki, sociološki; ono što im je zajedničko jest uloga emigranta koji se pokušava prilagoditi novome životu, adaptirati se u novu zajednicu i pronaći novi identitet. Na tome putu bore se s nostalgijom, sjećanjima, uspomnama, vlastitim nesigurnostima i frustracijama. Profesorica Tanja nije tipičan egzilant, nju ne zanima povratak u domovinu, ali to ne znači da Nizozemsku prihvaća kao svoj novi dom. Ona posjeduje sve druge karakteristike egzilanta, osjeća se kao stranac u novoj zemlji, ona Nizozemcima predstavlja *Drugo*, dugo odbija početi učiti jezik i slično. Njezina pozicija *Drugoga* najbolje je prikazana kroz način života – Nizozemci žive transparentno, s ulice gleda unutrašnjosti njihovih kuća; ona živi u podrumskom stanu, pritisnuta ispod razine zemlje gleda noge prolaznika. Ipak, ono što nju najviše muči jest problem materinskog jezika, onog jezika koji predaje na amsterdamskom sveučilištu, jezika koji više ne postoji. Na kraju, kad napokon prihvati svoju poziciju u svijetu, upravo će joj taj nepostojeći jezik poslužiti da iz sebe napokon ispusti krik.

Na temelju svega navedenog možemo zaključiti kako je Tanja Lucić decentralizirani subjekt koji je odvajanjem od svoje domovine, ljudi i jezika izgubila dio vlastitoga identiteta. Identiteti su lomljivi, oni nisu stalni, mogu se

preoblikovati i transformirati. Boravak u egzilu uvelike je utjecao na identitete svih protagonista u romanu, svi su izgubili važne dijelove sebe i postali *Drugi* u tuđoj zemlji. Tanja je tek uz Igorovu pomoć, nakon neuspjelih pokušaja svojevrsne psihoterapije i pokušaja liječenja traume forsiranjem sjećanja prebrodila svoju traumu i pronašla utočište.

7. Sažetak

Cilj ovog rada jest, na primjeru romana *Ministarstvo boli*, dokazati kako egzil utječe na identitet, kako osobni, tako i kolektivni. Rad započinje pregledom književnog opusa Dubravke Ugrešić i objašnjenjem razloga njezinog odlaska u egzil, točnije u Nizozemsku.

Drugi dio rada donosi definiciju identiteta te podjelu na osobni, društveni, kolektivni i nacionalni identitet. Ove vrste identiteta su važne kako bismo objasnili što sve proživljava glavna protagonistica romana i egzilantica Tanja Lucić.

U trećem dijelu objašnjava se pojam egzila, zatim slijedi kratki pregled hrvatske egzilantske književnosti devedesetih godina dvadesetog stoljeća, te naposljetku izdvajamo specifičnosti egzilantske književnosti hrvatskih autorica u navedenom razdoblju.

Ključne riječi: egzil, identitet, *Ministarstvo boli*, Dubravka Ugrešić

8. Popis literature

Izvor:

Ugrešić, Dubravka; *Ministarstvo boli*, 90 stupnjeva, Zagreb, 2004.

Literatura:

1. Anić, Vladimir; *Rječnik hrvatskoga jezika*, Novi liber, Zagreb, 2007.
2. Grubišić, Vinko; *Hrvatska književnost u egzilu*, Knjižnica Hrvatske revije, Barcelona – München, 1991.
3. Letica, Slaven; *Tko smo, što smo i kakvi smo zapravo mi Hrvati*; u *Hrvatski identitet: Zbornik*, Matica hrvatska, Zagreb, 2011.
4. Parekh, Bhikhu; *Nova politika identiteta*, Politička kultura; nakladno-istraživački zavod, Zagreb, 2008.
5. Primorac, Strahimir; *Linija razdvajanja: Hrvatska proza o ratu i njegovim posljedicama 1990-2010*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2012.
6. Sablić Tomić, Helena; *Gola u snu: O ženskom književnom identitetu*, Znanje, Zagreb, 2004.
7. Zlatar, Andrea; *Tekst, tijelo, trauma; ogledi o suvremenoj ženskoj književnosti*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2004.

Časopisi:

1. Jambrešić Kirin, Renata; *Egzil i hrvatska ženska autobiografska književnost 90-ih*, Reč no. 61/7, ožujak 2001.

2. Korljan, Josipa; *Izricanje neizrecivog: upisivanje traume u roman Ministarstvo boli Dubravke Ugrešić*, *Mogućnosti*.1 (2010)

3. Pletikosa, Anja; *Balkanizam kao kolonijalizam: Ministarstvo boli Dubravke Ugrešić kao Deca ponoći Salmana Rushdija*, *Jat*. 1, br. 1 (2013)

Internetski izvori:

1. <http://arhiv.slobodnadalmacija.hr/20050903/forum01.asp>

2. <http://www.booksa.hr/dossier/dubravka-ugresic>

3. <http://www.dubravkaugresic.com/writings/wp-content/uploads/2013/06/Ministarstvo.-rec.-mijatovic.pdf>

4. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=63017>

5. <https://www.tportal.hr/kultura/clanak/slavenka-drakulic-o-clanku-koji-je-vjesticama-promijenio-zivot-20140326>

6. <http://www.zarez.hr/clanci/razmisljanja-o-egzilu>